

УДК 316.776.4

Кіберкомунізм як спроба адаптації марксистських ідеологій до викликів інформаційного суспільства

Дмитро Дубов,
кандидат політичних наук,
державний експерт відділу інформаційної безпеки
та міжнародних інформаційних відносин
Національного інституту проблем міжнародної безпеки
РНБО України

У статті досліджується проблема трансформації ідеологічних марксистських парадигм в контексті розбудови інформаційного суспільства та появи на їх базі нових підходів до розуміння такого суспільства.

Ключові слова: інформаційне суспільство, кіберкомунізм.

The problem of transformation of ideological Marxist paradigms is researched in the article, in the context of building up information society and appearing new approaches on their base to understand such a society.

Keywords: information society, cyber-communism.

Актуальність проблеми

Інформаційне суспільство є не просто сукупністю технологічних трансформацій традиційних комунікативних засобів. Це значно складніша єдність соціальних, політичних та економічних трансформацій, яка, безумовно, зачіпає і такі глибокі питання методологічного осмислення дійсності, як ідеологічні парадигми міжнародних відносин.

На основі більшості глобальних ідеологічних парадигм сформульовано підходи до бачення процесу становлення інформаційного суспільства (теорії реалізму, неоконсерватизму, анархізму тощо). Деякі з них стали центральними рушійними силами процесу становлення інформаційного суспільства (наприклад, „нові ліберали” та представники Каліфорнійської

ідеології, які заклали основи теорій „кіберлібералізму” та „інформаційного імперіалізму”).

Тим часом ідеологія марксизму, яка має значні теоретичні напрацювання і, частково, зазнала трансформаційного впливу в межах наукових праць ідеологів неомарксизму (Фракфуртська школа) та окремих дослідників постмарксизму, переосмислення практично не зазнала. Саме проблема змін виробничих відносин, суті капіталістичного характеру виробництва під впливом новітніх інформаційних технологій, розвитку мережі Інтернет та становлення соціальних медіа залишаються поза увагою концептуального теоретичного осмислення. Окремі спроби залучення марксистського (неомарксистського, постмарксистського) понятійно-термінологічного апарату робляться лише стосовно окремих форм протистояння неоліберальній моделі розвитку суспільства (наприклад, рух проти пропріетарного програмного забезпечення та за розвиток програмного забезпечення з відкритим програмним кодом). Такі спроби здійснюються в руслі нещодавно сформульованої ідеологічної концепції „кіберкомунізму” (термін запропонував Р. Барбрук).

Мета статті — охарактеризувати методологічні підходи ідеологів кіберкомунізму до досліджень розвитку інформаційного суспільства.

Нині проблема теоретичного осмислення ідеології кіберкомунізму як нового конструкту розгляду інформаційного суспільства перебуває ще в процесі свого становлення. У вітчизняній науковій думці (і на пострадянському просторі загалом) їй увага практично не приділяється. До наукових розвідок, у яких згадувалась ця проблематика, можна віднести лише дослідження О. Маруховського [7]. Західні ж теоретики лівого ухилу активно працюють над розробкою цієї проблеми. Ключовими в цьому контексті можна розглядати дослідження Р. Барбрука [12], Т. Ваден і Й. Суоранта [15; 16; 17] і цикл праць словенського соціального філософа-постмарксиста С. Жижека (наприклад, [18; 19]).

Центральним предметом в дискусії навколо кіберкомунізму є осмислення самої природи інформаційного суспільства, механізмів його формування і змін, яких зазнає ідеологія капіталізму (з її похідними у вигляді неолібералізму) під впливом інформаційного суспільства.

Т. Ваден і Й. Суоранта [17], розглядаючи поняття „інформаційне суспільство”, відзначають, що, незважаючи на обіцяні „свободи” в межах нового типу суспільства (свободу від фіксованих ідентичностей, закріплених структурами старої бюрократії національних держав; свободу від старих моделей одностороннього спілкування; свободу від гніту центральної влади), вони, ці свободи, містять більше обмежень, ніж власне „свобод”: безальтернативність економічної глобалізації, „мережева вічність”, необхідність взаємодій. Фактично йдеться про свободу

обирати якусь із спеціально підготовлених альтернатив. Такий підхід характерний для концепцій неомарксистів, які вважають, що радикально-ліберальна (неоліберальна) ідеологія переконує людей, ніби альтернативи глобалізації немає, що процеси, які відбуваються на світовій арені (жорстка конкуренція, егоїзм, дерегламентація взаємодій) ґрунтуються винятково на суворох економічних законах.

Важко не погодитися з дослідниками щодо певної „запрограмованості” ідеології інформаційного суспільства на неоліберальні підходи до осмислення нової реальності. Водночас реальна політика міжнародних організацій (наприклад, ООН) та потужних геополітичних гравців Першого світу (ЄС) свідчить про поступову свідому/несвідому відмову від цієї домінуючої парадигми на користь більш соціал-демократичних чи навіть неомарксистських підходів. Це, зокрема, засвідчує політика ЄС, Китаю, Японії щодо впровадження в держсекторі відкритого програмного забезпечення [8], позиція Європарламенту щодо телекомунікаційної політики [5] і сам характер політичної дійсності ЄС, що поступово зміщується на користь нових проектів неомарксистського (чи навіть кіберкомуністичного) напрямку (наприклад, зростання політичної ваги Піратської партії [1]).

На думку Т. Ваден і Й. Суоранта [17], інформаційне суспільство, „...не може бути просто описане в термінах феодалізму чи капіталізму”, хоча різні варіації капіталізму (ліберальний чи цифровий) є значно ближчими, ніж будь які інші: „...до тих пір, доки кіберкомуністи чи працівники невиробничої сфери не зможуть стати повністю „спектральними”, вони вимушені їсти та помирати”, а отже залежать від роботодавців.

Крім теоретико-філософських підходів до переосмислення поняття інформаційного суспільства ідеологи кіберкомунізму розглядають і суто матеріальні аспекти, одним з яких є „проблема енергії” (електроенергії), яка у більшості випадків перебуває у власності приватних компаній. Відповідно, цифрове суспільство апріорі виявляється, з одного боку, заручником цих компаній, а з іншого – політики держав, які регулюють діяльність таких компаній (наскільки це можливо у світі неоліберальної економіки).

Однак і сам капіталізм зазнає суттєвих трансформацій з впровадженням новітніх інформаційних технологій. „Капіталізм, — вважає С. Жижек, — не є більше „природною” рамкою виробничих відносин у цифровому всесвіті. ...замість боротьби з монополією через державний апарат (наприклад: рішення суду щодо розділення компанії Microsoft [2]) чи не буде більш „логічним” соціалізувати (socialise) її, забезпечуючи до неї вільний доступ? Таким чином, сьогодні виникає бажання перефразувати відомий вислів Леніна про те, що „Соціалізм = Радянська влада + електрифікація всієї країни” на „Соціалізм = вільний доступ до Інтернету + Радянська влада” [18].

Дмитро Дубов

Ідеологи кіберкомунізму на загал продовжують концепції неомарксистів, які піддають критиці логіку світової експансії сучасного капіталізму за підвищення процентних ставок, скорочення соціальних видатків, демонтаж політики повної зайнятості, зміни фіскальної системи на користь заможних, експлуатацію слаборозвинутих країн у кращих традиціях капіталізму XVII — XIX століть. Неомарксистичні, з огляду на ці процеси, стверджують, що один з головних наслідків такої логіки (зростання нерівності між членами світової системи) позбавляє її „периферійних” акторів (слаборозвинути країни та регіони, країни Третього світу) будь-яких реальних шансів ліквідувати розрив між ними й центральними акторами, в середовищі яких, у свою чергу, відбувається перерозподіл впливу та кристалізація несиметричної взаємозалежності на користь США [10].

С. Жижек зазначає, що „...розвинуті країни постійно „допомагають” нерозвинутих (прямою допомогою, кредитами тощо), намагаючись уникнути, таким чином, головного питання до розвинутих країн: щодо їх співучасті та відповідальності за вкрай незадовільну ситуацію в Третьому світі. Аутсорсінг є ключем до розуміння цієї проблеми. Ви експортуєте „темну сторону” виробництва – дисципліну, ієрархію праці, екологічне забруднення – у „нерозумні” місця Третього світу (чи в місця, які не видно з Першого світу)” [19].

Отже логічним видається висновок ідеологів кіберкомунізму, що колонізація Північчю Півдня (що ніби вже лишилась у минулому) активно продовжується на нових напрямках – освітніх і, особливо, інформаційних. На нашу думку, такий однозначно песимістичний погляд на проблему взаємовідносин між Першим і Третім світом (що багато в чому й справді має всі ознаки, описані С. Жижekom та іншими марксистськими дослідниками), дещо перебільшений, якщо проаналізувати реальну ситуацію. Крім суто експлуатаційних завдань, розвинуті країни Півночі, навіть попри свої бажання, підвищують як рівень освіти в слаборозвинутих регіонах, так і рівень їх інформатизації, який часто стає навіть вищим, ніж в країнах, котрі подають таку допомогу. Наприклад, Уругвай завдяки програмі „One Laptop per Child” (її реалізують США) став країною з найбільшим у світі рівнем інформатизації шкіл [9]; причому інформатизації у повній відповідності з пріоритетами самих кіберкомуністів – всі ноутбуки оснащено винятково системою Linux, просування якої, на думку ідеологів кіберкомунізму, якраз і має стати ключем до досягнення „принципово нових рівнів свободи особистості” [17]. Безумовно, ключовим бажанням країн-донорів є створення нових ринків для своїх високотехнологічних товарів, однак у той же час Північ вимушено формує якраз те поле нових виробничих (і, що не менш важливо, невиробничих) відносин, які мають змінити неоліберальну парадигму.

Хоча, на думку ідеологів кіберкомунізму, навіть такий пріоритетний напрям, як розвиток вільного програмного забезпечення (програмного

забезпечення з відкритим кодом) слугує колонізації. Т. Ваден і Й. Суоранта наводять дані досліджень [16; 11], згідно з якими ядро розробників системи Linux (одного із символів ідеї програмного забезпечення з відкритим кодом), що складається переважно з молодих високоосвічених людей, постійно перебуває на Півночі (лише окремі програмісти живуть у Бразилії та Індії).

Ситуація з географічним розподілом інтелектуальної (невиробничої) праці у світі перебуває в центрі уваги представників марксистських теорій. Питання ставиться так: кого взагалі можна вважати пролетаріатом в інформаційному суспільстві і як у цьому суспільстві розподіляти трудівників на класи? С. Жижек виокремлює два ключові робітничі класи в інформаційному суспільстві: працівників невиробничої сфери (яких він ще називає кібер-працівниками) і традиційних працівників матеріальної сфери. Водночас залишається незрозумілим (навіть для самого С. Жижека), чи можна однаково вважати „інтелектуальним пролетаріатом”, з одного боку, програмістів, що працюють на материнські компанії в США (з відповідними умовами праці й соціальними гарантіями), а з іншого, наприклад, індійських програмістів, які працюють в жахливих умовах в самій Індії на принципах аутсорсингу й виробляють програмний продукт для тих же материнських компаній [18]. Більше того, в жодній з розглянутих нами праць ми не помітили ознак глибокого розгляду не менш важливого питання: чи не призведе така поляризація класу пролетаріату в інформаційному суспільстві до ще більшого зубожіння цього класу в цілому (через появу нових ліній його сегментації)? Правда, побіжно цю проблему розглядали А. Крокер і А. Вайнштайн [13], які назвали „...техноінтелігенцію з вчених, інженерів, комп'ютерних вчених, розробників відеоігор та всіх інших фахівців у сфері комунікацій” новою „робітничою аристократією” XXI століття.

Основні сподівання ідеологів кіберкомунізму полягають в тому, що інформаційне суспільство якимось чином може стати більш „спектральним”, „піддатливим” чи „віртуальним”, ніж попереднє „брутально” економічне суспільство і тим самим зменшити залежність трудівників від експлуататорів. Основне сподівання ідеологів кіберкомунізму на інформаційні технології полягає у символічному відтворенні тези К. Маркса про те, що „...капітал це не річ, а суспільні відносини між людьми, опосередковані речами” [6, с. 775] та повторенні ситуації, описаної К. Марксом у „Капіталі”, де наводиться приклад англійського капіталіста Піла, який перевіз своє виробництво (разом з 3000 працівників) до Австралії, однак по прибутті залишився без них, оскільки, за влучною характеристикою К. Маркса, „...забув експортувати й англійські виробничі відносини” [6, с. 776]. Іншими словами, як тільки працівникам вдавалося вирватися з усталених виробничих норм і відчути можливість формування власної долі на базі свободи, то це робилося одразу. На думку теоретиків кіберкомунізму, такою „новою Австралією” можуть стати новітні

Дмитро Дубов

інформаційні технології, які дозволяють працівникам не лише відтворювати традиційні капіталістичні відносини, але й активніше долучатися до соціальних медіа, виконувати роботу для задоволення [17].

Бажаним результатом для кіберкомуністів є формування кіберкомуністичної утопії. Правда, чіткого визначення і характеристик такого стану вони не дають: цей стан визначається опосередковано або через умови, необхідні для його досягнення, або з огляду на завдання, які мають вирішуватися на такому етапі розвитку суспільства. Більш-менш однозначно про кіберкомуністичну утопію пишуть Т. Ваден і Й. Суоранта. Вони вважають, що ця утопія формується внаслідок появи нових форм соціальної самоорганізації груп, які утворилися внаслідок широкого впровадження мережі Інтернет (наприклад, хакерські групи) та можливості таких „вільних груп використовувати самостійно свою невідчужувану працю у пост-дефіцитній економіці” [17].

Тим часом С. Жижек пропонує відійти від ідеї кіберкомуністичної утопії, а зосередитись на зміні форм бізнесу, трансформуючи їх в дусі ідей постмарксистів. Він пропонує створити на основі такого підходу „ліберальний комунізм” з десятьма правилами: 1) ви маєте давати все, що тільки можливо, безплатно (вільний доступ до Інтернету) – оплата тільки за додаткові послуги, яка і має забезпечити ваш добробут; 2) ви маєте змінити світ, не тільки продаючи речі; 3) ви маєте ділитись, розуміючи власну соціальну відповідальність; 4) ви маєте створювати: увага на проектування, нові технології та науку; 5) ви маєте розповісти все: не мати секретів, практикувати культ прозорості й вільних потоків інформації — все людство має співпрацювати і взаємодіяти; 6) ви не повинні мати фіксованої з 9 до 5 роботи, однак розвивати розумні, динамічні, гнучкі комунікації; 7) ви маєте повернутись до шкіл: залучайтесь до безперервного навчання; 8) ви маєте діяти як фермент: праця не лише для ринку - вона є тригером нових форм соціального співробітництва; 9) ви маєте помирати бідними: поверніть ваші капітали тим, хто цього потребує, оскільки у вас більше, ніж ви можете витратити; 10) ви маєте бути державою: компанії мають бути у партнерстві з державою.

Спроби узгодити в межах ідеологій інформаційного суспільства старі й нові ідеологічні парадигми закономірно порушують питання і щодо того, яким постане інформаційне суспільство з огляду на марксистську (та неомарксистську) методологію і в якому напрямі воно розбудовуватиметься. На сьогодні більшість дослідників „лівого спектра” погоджуються, що воно невпинно набуває рис сталіністського суспільства. С. Жижек аргументує це тим, що „...радянська держава за Сталіна стала першою в світі моделлю розвинутого „пост-власнісного” суспільства, справжнім „пізнім капіталізмом”, за якого панівні класи були визначені прямим доступом до інформаційних, адміністративних розумінь соціальної сили та контролю й інших матеріальних та соціальних привілеїв: не потрібно бути власником компанії для того, щоб отримати право користуватися приватним літаком,

щоб мати доступ до найкращого медичного обслуговування тощо – привілеїв, отриманих не через власність, а завдяки іншим механізмам (освіта, управлінська посада тощо)” [18]. І дійсно, чимало теоретиків інформаційного суспільства (особливо з прихильників теорії нетократії [3]) обіцяють, що інформаційне суспільство перерозподілятиме ресурси саме на базі такої „іншої” категорії – належності до класу нетократів, хакерських груп, інформаційно освічених громадян тощо.

Р. Барбрук теж відзначає [12] надзвичайну схожість сталінської моделі суспільства з моделлю нового інформаційного суспільства. На його думку, спільним є те, що було покладено в ідею і революції 1917 року, і в ідею „інформаційної революції”, а саме ідею А. Сен-Сімона стосовно того, що економічна модернізація є джерелом і засобом перерозподілу ресурсів на користь принципово нових класів і поліпшення життя суспільства в цілому. Водночас, на думку французького соціального реформатора, рушієм такої модернізації може стати лише нова освічена еліта меншості, яка здійснюватиме такі перетворення не через власні інтереси, а з метою „звільнення своїх менш успішних побратимів з пільми нецтва й убогості. Створивши економічне благополуччя, освічена меншина надасть кожному можливість щасливо жити, приносячи користь суспільству” [цит. за 12].

У радянській Росії ця концепція знайшла своє відображення в ідеї В. Леніна стосовно створення „партії авангарду”, яка й мала виконати високу місію (щодо цього див., наприклад, [4]), і яка після 1917 року змогла встановити диктатуру в ім'я модернізації. Ідеологи й активісти партії сподівалися, що диктатура буде лише тимчасовою і згодом перетвориться на демократію з широким представництвом. Насправді ж це призвело до значного згортання політичних, економічних, культурних і, частково, особистісних свобод. Могутність держави (принаймні в публічній сфері) вимірювалась кількістю виробленої сталі, автомобілів, тракторів тощо. Схожі процеси відбуваються і в сфері розвитку інформаційного суспільства, коли за мовчазної згоди ключових гравців ефективність політики держав і міжнародних організацій у розбудові інформаційного суспільства найчастіше вимірюється показниками кількості мобільних пристроїв, персональних комп'ютерів та підключених користувачів мережі Інтернет на одиницю населення.

Слід відзначити, що ідеї А. Сен-Сімона є тим спільним, що об'єднувало як сталінський режим (і деякі режими його наступників), так і американську модель капіталізму, боротьба між якими розгорнулась під час „холодної війни”. Більше того, на думку Р. Барбрука „...сьогоденне прославляння американського неолібералізму спирається на ряд теоретичних базисів, запозичених зі сталінського комунізму. Освічена меншість знову покликана вести масу неуків до утопічної цивілізації. Ті, хто страждає від впровадження інформаційних технологій, мають втішитись обіцянками прийдешньої свободи” [12].

Дмитро Дубов

Р. Барбрук наводить порівняльну таблицю понять та концептів сталінського комунізму й Каліфорнійської ідеології (неоліберальної парадигми інформаційного суспільства), окреслюючи їх принципову схожість:

Партія авангарду	Дігерати ¹ (цифрова еліта)
П'ятирічний план	Нова парадигма
„Молодь, на трактор!”	„Ботани (nerds), в Мережу!”
Третій Інтернаціонал	Третя Хвиля ²
Москва	Силіконова Долина
„Правда”	„Wired”
Лінія партії	„Єдине мислення”
Радянська демократія	Електронні ратуші
Лисенківщина	Міметика
Суспільство-завод	Суспільство-вулик
Нова радянська людина	Пост-гуманоїд (post-humans)
Стаханівське перевиконання норм	Ненормована праця за контрактом
Чистки	Скорочення (downsizing)
Російський націоналізм	Каліфорнійський шовінізм

На думку Р. Барбрука, звичайні американці, публічно віддаючи перевагу неоліберальним парадигмам (Каліфорнійська ідеологія), у повсякденному житті віддають перевагу саме кіберкомунізму, „не вимовляючи його назви”.

В цілому можна погодитися з висновками як С. Жижєка, так і Р. Барбрука. Справді, інформаційне суспільство у більшості теоретичних праць представників різних неоліберальних течій подається як певний суспільний лад, за якого грошові відносини будуть замінені на інформаційні взаєморозрахунки, а влада панівних класів перерозподілена на користь нових „інформаційно заможних” груп (назва яких все ще остаточно не визначена). Крім того, саме на цей клас символічно покладено обов'язок „вивести з темряви” всіх, хто ще не долучився до переваг інформаційного суспільства.

Аналогія між сталінським режимом (сталінським комунізмом) та інформаційним суспільством висуває не передній план й інше питання: чи не буде нове „вільне” інформаційне суспільство так само еволюціонувати до подоби тоталітарної версії соціалістичного устрою часів Сталіна? Тим більше, що новітні технологічні засоби дозволяють зробити його значно більш жорстким та авторитарним. Фактично „нові ліві” теоретики

¹ Дігерати (digerati or digiterati) – еліта комп'ютерної індустрії та он лайн спільнот. Слово складається з двох частин: цифровий (digital) та освічені люди (literati). Термін вживають переважно прихильники неоліберальних парадигм інформаційного суспільства.

² Мається на увазі концепція „трьох хвиль” Е. Тофлера, в якій третя хвиля розумілась як нове інформаційне суспільство.

інформаційного суспільства пропонують і символічну фігуру нового авторитарного лідера: замість багато в чому одіозної постаті одинака-монарха – потужну групу „нових інтелектуалів” (нетократів), що в цілому не змінює загальної авторитарної (чи навіть тоталітарної) моделі існування суспільства.

Висновки

Кіберкомуністична ідеологія є новим науковим напрямом не лише з неусталеною парадигмою досліджень, а й з не остаточно визначеним понятійно-термінологічним апаратом (брак чітких визначень „кіберкомунізм”, „кіберкомуністична утопія” тощо), що ускладнює системні дослідження в цій царині.

Інформаційне суспільство, в ідеології кіберкомунізму, виступає, з одного боку, як потенційна можливість формування кіберкомуністичної утопії (за якої Інтернет і нові засоби комунікацій стають засобом звільнення пролетаріату від домінуючих виробничих відносин), а з іншого – як продовження політики колоніалізму й експлуатації Північчю Півдня та подальшої маргіналізації країн Третього світу.

В цілому ідеї ідеологів кіберкомунізму перебувають в руслі парадигми неомарксистів. Водночас ці ідеологи пропонують нове трактування та аналогії історичного розвитку стосовно перспектив формування інформаційного суспільства. Актуалізується, зокрема, обговорення проблематики нового суспільного ладу (в межах інформаційного суспільства) в ідеологічних конструкціях сталінського комунізму.

Перспективи подальших розвідок

Перспективними вбачаються подальші наукові розвідки у сфері конкретизації понятійно-термінологічної бази ідеології кіберкомунізму, уточнення поняття „кіберкомуністичної утопії”, розуміння нових форм політичних рухів, що є адекватним відображенням особливостей політичного процесу в інформаційному суспільстві.

Література:

1. „Пиратская” партия Швеции получила одно место в Европарламенте [Электронный ресурс] / РИА Новости.- Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/20090608/173640096.html>

2. Microsoft: писать отдельно [Электронный ресурс] / Л. Кадик.- Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc-rss.aspx?DocsID=16881>

3. **Бард А., Зодерквист Я.** Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.

4. **Бухарин Н. И.** Ленинизм и проблема культурной революции. – М., Директ-Медиа, 2008. – 52 с.

5. Доступ в Интернет стал „основным правом” [Электронный ресурс] / Delfi Европа. - Режим доступа: <http://rus.delfi.lv/news/daily/europe/dostup-v-internet-stal-osnovnym-pravom.d?id=28267179>
6. **Маркс К.** Капитал. Т. 3. - М.: Директ-Медиа, 2008. - 905 с.
7. **Маруховський О. О.** Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. - К., 2008. - 20 с.
8. Нужна ли России своя операционная система [Электронный ресурс] / Р. Богатырев.- Режим доступа: <http://www.osp.ru/pcworld/2007/07/4356843/>
9. Самой компьютеризированной страной стал Уругвай [Электронный ресурс] / iToday.ru.- Режим доступа: <http://www.itoday.ru/news/29135.html>
10. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений. Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2003. - 400 с.
11. **Aaltonen T., Jokinen J.** Demography of Linux Kernel Developers [Electronic resource] / Institute of Software Systems, report 41 (Tampere University of Technology). - Access mode: www.cs.tut.fi/~tta/demography.pdf
12. **Barbrook R.** Cyber-Communism: how the Americans are superseding capitalism in cyberspace [Electronic resource] / Hypermedia Research Centre.- Access mode: <http://www.hrc.wmin.ac.uk/theory-cybercommunism.html>
13. **Kroker A., Weinstein M.** Data Trash: The Theory of Virtual Class. - Montreal: Palgrave Macmillan, 1994. - 177 p.
14. Socialise [Electronic resource] / Compact Oxford English Dictionary. - Access mode: http://www.askoxford.com/concise_oed/socialize?view=uk
15. **Vadén T.** Digital Opportunities, Real Impossibilities The Mismatched Promise of the „Cultural Industry” and Cybercommunism [Electronic resource] / European institute for progressive cultural policies. - Access mode: <http://eipcp.net/policies/cci/vaden/en/print>
16. **Vadén T., Mikkonen, T. & Vainio N.** The Protestant ethic strikes back: Open source developers and the ethic of capitalism [Electronic resource] / First Monday. - Access mode: www.firstmonday.org
17. **Vadén T., Suoranta O.** A definition and criticism of cybercommunism [Electronic resource] / Capital & Class 97.- Access mode: http://www.cseweb.org.uk/pdfs/97/C&C_97_Art2.pdf
18. **Žižek, S.** A cyberspace Lenin: Why not? [Electronic resource] / International Socialism Journal.- Access mode: <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk>
19. **Žižek, S.** No one has to be vile [Electronic resource] / London Review of Books.- Access mode: <http://lrb.co.uk>